

Клима О.П.

ВСП «Сумський фаховий коледж Сумського національного аграрного університету»

ПРИНЦИП ЗМАГАЛЬНОСТІ СТОРІН: ТЕОРІЯ ТА СУДОВА ПРАКТИКА

У статті досліджено сутність принципу змагальності сторін у цивільному процесі та визначено як одну з фундаментальних засад здійснення правосуддя, яка обумовлена на конституційному рівні та в Цивільному процесуальному кодексі України. Змагальність досліджено, насамперед, як елемент забезпечення об'єктивності судового розгляду та як правовий інструмент, який гарантує рівність прав і можливостей сторін.

Проаналізовано теоретичну природу принципу змагальності, а також особливості його застосування у цивільному судочинстві. Значну увагу приділено практичному аспекту реалізації цього принципу в національній судовій системі. Зокрема, досліджено типові порушення змагальності, серед яких: домінування суду над сторонами, втручання в доказовий процес, обмеження прав сторін на представлення позиції, а також дисбаланс ресурсів між учасниками провадження, недотримання належної процедури подання та дослідження доказів.

Також проаналізовано судову практику Верховного Суду України та рішень Європейського суду з прав людини, які формують сучасне розуміння змісту та меж реалізації принципу змагальності. У межах наукового дослідження здійснено порівняльно-правовий аналіз міжнародних стандартів змагального процесу, зокрема тих, що впливають із практики Європейського суду з прав людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій говорить про те, що українські вчені приділяють значну увагу принципу змагальності у контексті розвитку процесуального права. Вони розглядають змагальність як гарантію ефективного захисту прав сторін і запоруку незалежності суду.

Разом із тим, залишається недостатньо вивченим практичний аспект втілення цього принципу в умовах української судової реформи, а також його взаємодія з міжнародними стандартами правосуддя.

В результаті наукових пошуків зроблено висновки, що принцип змагальності сторін не може бути реалізований виключно через формальне дотримання процесуальних норм – необхідним є системний підхід, що включає правову свідомість учасників процесу, розвиток судової культури та неухильне дотримання міжнародних стандартів справедливого судочинства. Запропоновано низку теоретичних і практичних рекомендацій щодо вдосконалення механізмів реалізації принципу змагальності сторін, підвищення ефективності судового захисту та забезпечення справедливого правосуддя в Україні.

Ключові слова: змагальність сторін, судова практика, цивільний процес, рівність учасників, доказування, правосуддя.

Постановка проблеми. Принцип змагальності сторін є наріжним каменем демократичного судочинства, що забезпечує процесуальну рівність, право на захист і неупереджене вирішення спору судом. Незважаючи на його нормативне закріплення в національному законодавстві України, зокрема в Конституції та процесуальних кодексах, у реальній судовій практиці цей принцип не завжди діє як ефективна гарантія справедливого судового розгляду.

Спостерігається низка проблем: формальний підхід до змагальності з боку суду, процесуальна нерівність сторін, недостатньо активно викорис-

тання механізму забезпечення доказів, зловживання процесуальними правами, формальне ставлення до судових дебатів, недостатній розвиток електронного суду як інструменту забезпечення рівності сторін, неякісна підготовка процесуальних документів. Все це ставить під сумнів не лише якість правосуддя, а й довіру до судової системи загалом. У таких умовах постає наукова потреба в переосмисленні змісту та ролі принципу змагальності, дослідженні особливостей його застосування у різних галузях права, аналізі судової практики та розробці концептуальних підходів до підвищення ефективності його реалізації відпо-

відно до стандартів верховенства права та рішень Європейського суду з прав людини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Принцип змагальності сторін є предметом численних наукових досліджень у галузі процесуального права. У вітчизняній юридичній науці він розглядається як фундаментальна засада судочинства, що забезпечує рівність прав сторін, їх активну участь у процесі та неупередженість суду. Теоретичним та практичним аспектам цивільного судочинства, принципам здійснення правосуддя, зокрема і принципу змагальності учасників судового процесу приділяли увагу вчені-цивілісти різних часів. Зазначені питання висвітлювали у своїх працях А. Бевза, С. Бичкова, В. Буга, О. Василенко, Н., Волкова, А. Габрелян, С. Короєд, Ю. Лобода, Р. Римарчук, О. Стратій, О. Ткачук, Г. Тимченко, С. Фурса, Є. Ханаєва, А. Штефан та інші.

Постановка завдання. Мета статті полягає в комплексному дослідженні принципу змагальності сторін як однієї з ключових засад судового процесу в Україні, аналізі його теоретико-правової природи, нормативного закріплення у національному законодавстві та особливостей реалізації в судовій практиці, а також у виявленні основних проблем та суперечностей у застосуванні цього принципу та обґрунтуванні можливих шляхів його вдосконалення відповідно до міжнародних стандартів справедливого судочинства.

Виклад основного матеріалу. Одним з фундаментальних принципів здійснення правосуддя, який забезпечує справедливий, неупереджений і ефективний розгляд справ у судах, є принцип змагальності сторін.

На законодавчому рівні принцип змагальності сторін закріплений у Конституції України як одна із основних засад здійснення правосуддя [1], у процесуальних кодексах, зокрема у Кримінальному процесуальному кодексі України як загальна засада кримінального провадження [2], у Господарському процесуальному кодексі України як один з основних принципів господарського судочинства [3], у Кодексі адміністративного судочинства України як один з основних принципів адміністративного судочинства [4], у Цивільному процесуальному кодексі України як один з основних принципів цивільного судочинства [5]. Це свідчить про визнання важливості принципу змагальності як гарантії демократичного судочинства.

У контексті цивільного процесу можливість змагатися інтерпретується як гарантія того, що суд не може бути активним учасником збору дока-

зів, а лише забезпечує справедливі та рівні умови для сторін у реалізації ними своїх процесуальних прав.

В свою чергу, ряд вчених досліджували сутність, елементи, значення та особливості застосування принципу змагальності як механізму забезпечення об'єктивного здійснення правосуддя. Зокрема, увага приділялася тому, як змагальність сприяє реалізації права на захист, рівності сторін у судовому процесі та забезпеченню неупередженості суду. Вчені відзначають, що принцип змагальності полягає у чіткому розмежуванні функцій обвинувачення, захисту та судового розгляду, де кожна зі сторін має можливість вільно подавати докази, ставити запитання, висловлювати свої аргументи та заперечення.

Такий підхід гарантує не лише баланс інтересів сторін, а й формує довіру до судової системи як інституції, що керується законом і справедливістю. У зв'язку з цим змагальність виступає не лише процесуальним принципом, а й важливим інструментом реалізації конституційного права особи на справедливий суд.

Так, А. Штефан, в продовження думки В. Городовенка, розкриваючи сутність принципу змагальності, визначає його зміст через складові елементи:

1) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом незалежно від раси, колір шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних та інших ознак;

2) рівність процесуальних прав щодо доведення своєї правової позиції перед судом;

3) застосування судом матеріального і процесуального закон права однаково для всіх незалежно від правового і соціального статусу;

4) забезпечення єдності вимог розгляду справ по суті, а також оскарження рішення у судах вищих інстанцій [6, с. 78].

О. Стратій, висвітлюючи значення принципу змагальності, акцентував, що у цивільному процесі, де сторонами можуть бути фізичні, юридичні особи або державні установи, змагальність сторін відображає принцип рівності перед законом. Кожна сторона має рівне право на захист своїх інтересів у суді [7, с.220].

В умовах змагальності розкривається сутність правової держави, де рішення суду ґрунтується на ретельному аналізі доводів сторін, доказів, поданих у встановленому порядку, та вільному їх дослідженні.

Науковці незалежно один від одного у своїх наукових розробках акцентують на окремих аспектах реалізації принципу змагальності в сучасному законодавстві, який відображається, не у тому, що суду заборонено збирати докази (ЦПК не передбачає таких заборон), а у тому, що розширені можливості сторін по наданню доказів, зокрема і по участі їх у доказовій діяльності [8].

В рамках своїх наукових пошуків Є. Ханаєва дійшла висновків, що елементи змагальності спостерігаються у всіх процесуальних діях, як дослідження обставин справи та відповідних доказів, а також характеризуються можливістю сторін всебічно відстоювати свою правову позицію в суді, який має враховувати всі обставини справи та оцінювати докази, подані сторонами [9].

С. Короед визначив проблему реалізації принципу змагальності в цивільному процесі та дослідив її зв'язок безпосередньо із виконанням завдань цивільного судочинства, що, в кінцевому підсумку, впливає на оперативність і ефективність судового захисту цивільних справ [8].

Водночас у національній судовій практиці змагальність нерідко реалізується декларативно або вибірково. Причинами цього можуть бути як прогалини в законодавстві чи суперечності між окремими процесуальними нормами, так і судова культура, яка досі в окремих випадках тяжіє до радянської моделі правосуддя з її слідчо-контрольними функціями суду. Нерівність можливостей сторін, недостатній рівень правової допомоги, втручання суду в доказовий процес свідчить про необхідність глибшого аналізу проблеми.

Досліджуючи проблематику реалізації принципу змагальності через призму практичного застосування, насамперед, необхідно звернутися до висновків, викладених у Постанові Верховного Суду України, згідно з якими принцип змагальності забезпечує повноту дослідження обставин справи. Цей принцип передбачає покладання тягара доказування на сторони. Одночасно цей принцип не передбачає обов'язку суду вважати доведеною та встановленою обставину, про яку сторона стверджує. Така обставина підлягає доказуванню таким чином, аби задовольнити, як правило, стандарт переваги більш вагомих доказів, тобто коли висновок про існування стверджуваної обставини з урахуванням поданих доказів видається більш вірогідним, ніж протилежний [10].

Суди усіх рівнів створюють можливості для ефективного застосування сторонами принципу змагальності, що має вирішальне значення для ухвалення законного та об'єктивного рішення по

справі. Так, Ухвалою місцевого суду наголошено, що саме засада змагальності опосередковано, через її контролюючу функцію, є гарантом законності, об'єктивності, неупередженості та повноти судового розгляду справи [11]. В обґрунтування ухваленого рішення в мотивувальній частині суд використав європейську практику застосування принципу змагальності сторін: статтею 6 Європейської конвенції з прав людини закріплене право на справедливий судовий розгляд також передбачає право на змагальність провадження. Кожна сторона провадження має бути поінформована про подання та аргументи іншої сторони та має отримувати нагоду коментувати чи спростовувати їх [11].

Принцип змагальності базується на уявленні, що суперечність інтересів сторін сприяє найповнішому збиранню матеріалів у справі, оскільки кожна сторона активно виконує лише притаманні їй процесуальні функції. Цей принцип передбачає поєднання ініціативності сторін у виконанні процесуальних обов'язків із забезпеченням судом умов для реалізації їхніх прав. Важливим у цьому контексті є досягнення збалансованості між активністю сторін і роллю суду, яка, зокрема, полягає в тому, щоб забезпечити направлення копії відзиву позивачеві [11].

Судова практика національних судів нерозривно пов'язана із застосуванням міжнародних стандартів у сфері судочинства, приділяючи значну увагу питанням дотримання принципу змагальності судового процесу.

Так, у пункті 30 Висновку №11 (2008) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи «Щодо якості судових рішень» міститься положення, згідно з яким дотримання принципів змагальності та рівності сторін є необхідними передумовами сприйняття судового рішення як належного сторонами, а також громадськістю [12].

Саме змагальний характер процесу та рівність сторін забезпечують довіру до неупередженості та обґрунтованості судового рішення. Коли сторони мають реальну можливість представити свої позиції, доводи й докази на рівних умовах, а суд виступає арбітром, що гарантує справедливість і дотримання прав, тоді рішення суду сприймається не лише як юридично вивірене, а й як справедливе в очах суспільства. У цьому контексті міжнародні стандарти виконують роль своєрідного орієнтира для національних правових систем.

Разом з тим, у рішенні Європейського суду з прав людини у справі «Трофимчук проти

України», в аспекті змагальності, наголошується на тому, що оцінка доказів є компетенцією національних судів і Суд не підмінятиме власною точкою зору оцінку фактів, яку їм було надано в межах національного провадження, гарантуючи право на справедливий судовий розгляд [13].

Проте Суд також зазначає, що навіть за умов широкої дискреції національних судів у питанні оцінки доказів, ця діяльність повинна здійснюватися з дотриманням процесуального балансу. Принцип змагальності зобов'язує суд не лише формально надати сторонам право висловлюватися, але й реально гарантувати можливість бути почутими й мати рівний вплив на результат справи.

Водночас, згідно з практикою Європейського суду з прав людини, навіть тоді, коли суд не порушує меж власної компетенції, він несе обов'язок перевірити, чи мали обидві сторони реальну можливість ефективно реалізувати свої права. У цьому сенсі принцип змагальності виступає не просто гарантією формального процесу, а дієвим інструментом забезпечення справедливості судового розгляду.

Висновки. Результати проведеного дослідження дозволяють дійти таких висновків щодо сутності, нормативного закріплення та реалізації принципу змагальності сторін у цивільному процесі України:

1. Принцип змагальності сторін у цивільному судочинстві України потребує подальшого розвитку як в теоретико-правовому осмисленні, так і в аспекті судової практики. Її повна та ефективна реалізація є запорукою дотримання права на справедливий судовий розгляд, яке є базовим елементом демократичної правової держави.

2. Принцип змагальності сторін у цивільному судочинстві України є не лише формально

закріпленою процесуальною засадою, але й фундаментальним інструментом реалізації права на справедливий судовий розгляд, гарантованого Конституцією України та міжнародними правовими актами. Його значення полягає у створенні процесуальної рівноваги між учасниками спору, забезпеченні можливості кожної сторони активно й самостійно захищати свої права, подаючи докази, аргументи, заперечення та впливаючи на хід і результат судового розгляду.

3. Проблеми в теоретичному розумінні, нормативному регулюванні та судовій практиці вказують на потребу в подальшому осмисленні цього принципу. Недостатнє процесуальне забезпечення рівності сторін, пасивність або, навпаки, надмірна ініціативність суду у збиранні доказів, формальний підхід до участі сторін у розгляді справ, а також складнощі у реалізації права на правову допомогу – усе це ставить під сумнів повноцінне втілення змагальності у практиці судів.

Для ефективного функціонування цього принципу необхідно: підвищити якість суддівського тлумачення процесуальних норм щодо розподілу ролей у процесі; гармонізувати цивільне процесуальне законодавство з європейськими стандартами, зокрема практикою Європейського суду з прав людини; забезпечити однакове розуміння змагальності у різних категоріях справ.

Подальший розвиток принципу змагальності як у теоретико-правовій площині, так і в контексті судової практики, є необхідною умовою для утвердження в Україні справедливого, неупередженого та ефективного правосуддя, що відповідає вимогам демократичної правової держави та міжнародним стандартам у сфері захисту прав людини.

Список літератури:

1. Конституція України / Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 30. с. 141. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show> (дата звернення: 14.04.2025).
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 14.04.2025).
3. Господарський процесуальний кодекс України : Закон України від 6 листопада 1991 року № 1798-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (дата звернення: 14.04.2025).
4. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 6 липня 2005 року № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text> (дата звернення: 14.04.2025).
5. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 15.04.2025).
6. Штефан А. С. Зміст принципу змагальності у новій редакції ЦПК. *Журнал східноєвропейського права*. 2018. № 55. С. 77-82.
7. Стратій О. В. Значення принципу змагальності в судовому процесі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 218-220.

8. Короед С.О. Змагальність в цивільному процесі: проблемні питання забезпечення. Міжнародні науково-практичні інтернет-конференції юридичного та історичного спрямування. URL: https://www.lex-line.com.ua/?language=ru&go=full_article&id=1174 (дата звернення: 17.04.2025).

9. Ханаєва Є. Г. Поняття принципу змагальності в цивільному процесуальному праві України. Журнал науковий огляд. № 2019. № 4(57). URL: <https://naukajournal.org/index.php/naukajournal/article/view/1822> (дата звернення: 17.04.2025).

10. Постанова Верховного Суду України від 23 жовтня 2019 року у справі № 917/1307/18. URL: <https://surl.lu/rkrbne> (дата звернення: 19.04.2025).

11. Ухвала Кіровоградського районного суду Кіровоградської області від 07 березня 2024 року у справі № 390/2577/23, провадження № 2/390/1069/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/117550092> (дата звернення: 19.04.2025).

12. Висновок №11 (2008) Консультативної ради європейських суддів до уваги Комітету Міністрів Ради Європи «Щодо якості судових рішень». URL: <https://surl.li/xzdugx> (дата звернення: 20.04.2025).

13. Рішення Європейського суду з прав людини від 28 січня 2011 року у справі «Трофимчук проти України» (Заява № 4241/03). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_846#Text (дата звернення: 28.04.2025).

Кльпа О.Р. PRINCIPLE OF COMPETITION OF THE PARTIES: THEORY AND JUDICIAL PRACTICE ASPECT

The article examines the essence of the principle of adversarial proceedings in civil proceedings and identifies it as one of the fundamental principles of the administration of justice, which is stipulated at the constitutional level and in the Civil Procedure Code of Ukraine. Adversarial proceedings are examined, first of all, as an element of ensuring the objectivity of judicial proceedings and as a legal instrument that guarantees equality of rights and opportunities of the parties.

The theoretical nature of the adversarial principle, its genesis in the historical and legal aspect, as well as the peculiarities of its application in civil proceedings are analyzed. Considerable attention is paid to the practical aspect of the implementation of this principle in the national judicial system. In particular, typical violations of adversarial proceedings were investigated, including: dominance of the court over the parties, interference in the evidentiary process, restriction of the parties' rights to present their positions, as well as imbalance of resources between the participants in the proceedings, failure to comply with the proper procedure for presenting and examining evidence.

The case law of the Supreme Court of Ukraine and the decisions of the European Court of Human Rights, which form the modern understanding of the content and limits of the implementation of the adversarial principle, were also analyzed. As part of the scientific research, a comparative legal analysis of international standards of adversarial proceedings was carried out, in particular those arising from the practice of the European Court of Human Rights.

An analysis of recent research and publications suggests that Ukrainian scholars pay significant attention to the principle of adversarial proceedings in the context of the development of procedural law.

They view adversarial proceedings as a guarantee of effective protection of the rights of the parties and a guarantee of the independence of the court. However, the practical aspect of implementing this principle in the context of Ukrainian judicial reform, as well as its interaction with international standards of justice, remains insufficiently studied.

As a result of scientific research, conclusions have been drawn that the principle of adversarial proceedings cannot be implemented solely through formal compliance with procedural norms – a systematic approach is necessary, including the legal awareness of the participants in the process, the development of judicial culture, and strict adherence to international standards of fair trial. A number of theoretical and practical recommendations are proposed to improve the mechanisms for implementing the principle of adversarial proceedings, increasing the effectiveness of judicial protection, and ensuring fair justice in Ukraine.

Key words: *adversarial nature of the parties, judicial practice, civil process, equality of participants, proof, justice.*